

HET BRABANTSE ZANDDORP

1. Wat is een „dorp” nu eigenlijk?

Wanneer u dit leest is de tentoonstelling in het Noordbrabants Museum over het Brabantse dorp alweer voorbij en is de enige tastbare herinnering de catalogus, die naar ik hoop, vele lezers van dit tijdschrift zich zullen hebben aangeschaft. Niet omdat deze catalogus nu speciaal zulke mooie plaatjes bevat, maar vooral wegens de inleiding van de hand van A. Steegh, die er in geslaagd is het verschijnsel „dorp” in heel Noord-Brabant te beschrijven en te analyseren. In zijn inleiding komen steden als 's-Hertogenbosch en Breda niet voor, maar wel plaatsen als Eindhoven en Tilburg, want dat waren kennelijk „dorpen”. Dat klopt niet, zullen sommigen opmerken, want Eindhoven kreeg in 1232 stadsrechten en was in de Middeleeuwen omgeven door muren en grachten. Tilburg was en bleef echter een „dorp”, want de verheffing tot stad in 1809, zo zou men kunnen redeneren, kwam zo laat, dat we dit niet meer serieus hoeven te nemen. Steegh spreekt op het allerlaatst ook nog over vlekken ¹⁾, een groep van grotere dorpen, waarmee hij niet goed raad weet. Toch bekruipt ons een gevoel van onzekerheid. Wat is nu eigenlijk de scheidslijn tussen dorp en stad?

De wetenschapsman die zich met de ontwikkeling van nederzettingen bezighoudt, zal een nederzetting definiëren als een concentratie van permanente, menselijke bewoning. Niet-permanente bewoning kwam ook voor, denk maar aan de militaire kampementen die soms maanden achtereen bestonden. Wanneer het niet-agrarische element sterk vertegenwoordigd is, spreken we van stad. Hele kleine kernen noemen we gehuchten maar verder spreken we van dorpen. Welke definitie de wetenschappelijke onderzoeker ook gebruikt, steeds moet hij uitgaan van de 20ste eeuwse wetenschappelijke methoden en de principes van de hedendaagse logica. Zo legt hij een raster van rechte lijnen over de verschijnselen in heden en verleden, die hij door middel van naarstig zoeken eerst zo volledig mogelijk op kaart heeft gebracht. Dit is ook nodig, want anders raakt hij nooit wijs uit het bonte beeld, dat zich aan hem voordoet. Het gebruik van het raster leidt automatisch tot generalisatie en tot een zekere zwart-wit tekening. Sommige critici merken dan op, dat dorp X eigenlijk een tussenvorm is tussen type A en type B. Waar hout gehakt wordt, vallen echter spaanders en zo is het onvermijdelijk dat aan dorp X niet helemaal recht gedaan wordt. We kunnen dergelijke ongemakken voor een deel wel voorkomen door van een zo fijn mogelijk raster gebruik te maken, maar er blijven altijd spaanders vallen. Maken we het raster te fijn, dan is de kans groot dat het beeld niet overkomt op de niet ingewijde lezer onder meer omdat het dan te gecompliceerd wordt en er vaak overlappingen ontstaan. Men kan zich echter ook afvragen, of men in het verleden onbewust of zelfs heel uitgesproken ook definities hanteerde van de begrippen „dorp”, „gehucht” of „stad”. Menigeen zal meteen zeggen: men sprak wel van dorp en gehucht, maar de betekenis van deze woorden varieerde sterk en was tamelijk vaag. Welnu, ik waag dit te betwijfelen maar alvorens verder te gaan, wil ik in het kort nog eens herhalen,

wat F.W. Smulders in 1955 in Brabants Heem schreef onder de titel van „Dorp, parochie, gemeijnt, gericht”²⁾).

2. *Dorp en dingbank*

Zoals gewoonlijk fulmineerde Smulders in dit korte artikel tegen bepaalde hardnekkige misvattingen en deze keer was dat zeer terecht. Er is een verschil tussen het gericht en het dorp. Niet ieder dorp is ook een gericht, want met name in het vroegere kwartier van Kempenland (ongeveer de huidige Acht Zaligheden), bevatte één gericht meestal meerdere dorpen. Een herinnering daaraan zijn de tegenwoordige namen van gemeenten als „Vessem, Wintelre, Knegsel” en „Hapert, Hoogeloon en Casteren”. Een gericht heeft een schepenbank die onder leiding van de schout op de eerste plaats recht spreekt. Het is echter onjuist om de schepenen te zien als de enige dorpsbestuurders. Het dorp vormt als zodanig een „corpus” d.w.z. het vormt een rechtspersoonlijkheid die verplichtingen kan aangaan en dus aansprakelijk gesteld kan worden, b.v. wanneer de rente op een aangegane lening niet op tijd wordt terugbetaald. Het dorp heeft dus ook een eigen kas. Bij belangrijke gelegenheden wordt het corpus vertegenwoordigd door de borgemeesters, de kerk en H. Geestmeesters, de gezworenen ook wel kwartiermeesters of raadslieden genaamd, de zettels, vaak enige oud-borgemeesters en de notabele ingezetenen. Wellicht ten overvloede zij hier nog vermeld, dat de borgemeesters de belastingen te betalen aan de dorpskas en hogere overheden moeten ophalen, dat de kerkmeesters moeten zorgen voor het onderhoud van het kerkgebouw en het beheer van de daarvoor bestemde goederen en dat de H. Geestmeesters moeten zorgen voor de armen die woonachtig zijn in het eigen dorp. In wezen bestaat het dorp volgens Smulders uit de (ge)buren en de rijkeren onder hen zullen het hoogste woord gevoerd hebben met andere woorden werden beurtelings borgemeester, kerk- of H. Geestmeester. Verwarring wordt in de hand gewerkt, doordat uit deze notabelen ook de schepenen gerecruteerd werden en zij uit hoofde van hun maatschappelijke positie weer een zware stem hadden in de vergaderingen van de geburen. Dorpen zijn weer verdeeld in herdgangen, rotten of hoe ze verder ook genoemd worden.

Volgens Smulders had elk dorp oorspronkelijk zijn eigen bestuur in de vorm van het burengerecht. De schepenbanken zijn van later datum en overvleugelden de reeds bestaande burengerechten. Op den duur gaat het er steeds meer op lijken, dat de schepenbank het bestuur vormt van het dorp of van de dorpen die te zamen één gericht vormen. De theorieën van Smulders zijn het overdenken en nader onderzoeken waard. Zo zou nog eens bekeken moeten worden, of de tegenstelling schepenbank-dorpsbestuur zich na de Middeleeuwen af en toe nog openbaart b.v. in de vorm van conflicten over het beheer van de dorpsfinanciën die in de 17de en 18de eeuw voorkomen en of de Brabantse dorpen vroeger burengerechten gekend hebben. Het lijkt er wel op, dat na de Middeleeuwen de schepenen met de borgemeesters de spil vormen van het dorpsbestuur. Wat wij hier goed kunnen gebruiken, is de opvatting, dat het dorp in de 17de en 18de eeuw en mogelijk ook daarvóór al een duidelijk omljnd begrip was.

Tallose archiefstukken zouden als illustratie van het betoog van Smulders kunnen dienen. Een interessant voorbeeld is een request van de regenten van het dorp Cromvoirt (bij Vught) aan de gecommiteerden uit de Raad van State tot de verpachting van de gemene middelen (een bepaalde soort belastingen) van ca. 1670. De regenten vragen om teruggave van de geconfisceerde goederen die behoorden tot de kapel van Cromvoirt. Het gebouw raakt in verval omdat er geen geld meer is voor onderhoud. De regenten stellen vervolgens met nadruk, dat Cromvoirt een afzonderlijk dorp is met een eigen regering, dorpsrekeningen, rechten in de gemeijnte, cohieren (vermoedelijk van de bede en de verponding) enz. Dit houdt in, dat het gebouw in kwestie een kerk is en dat de inkomsten bestemd voor het onderhoud ervan in 1648 niet geconfisceerd hadden mogen worden. Waarheid en verdraaiing lopen hier dooreen, want enerzijds was Cromvoirt een dorp dat afzonderlijk was aangeslagen in de belastingen (zie onder 3.), anderzijds was het tot 1717 geen zelfstandige parochie en ressorteerde het onder de parochie van Vught-St.-Lambertus. Het gebouw in kwestie was dus een kapel die in de 15e eeuw voor het eerst vermeld wordt ³⁾. De gedachtegang van de bevolking komt in dit stuk duidelijk naar voren. Het request werd niet ingewilligd en de kapel verviel nadien tot een ruïne.

Een ander willekeurig gekozen voorbeeld is dat van de aanhef van een request van die van Drunen uit 1666, waarin de Haagse overheden gevraagd wordt de verkoop van een aantal stukken grond uit de gemeijnte goed te keuren. Het request wordt ingediend door de officier (= drossaard als vertegenwoordiger van de heer), de schepenen, borgmeesters, zettters, kerk- en H. Geestmeesters „representerende 't corpus des dorps van Drunen” ⁴⁾. Ook steden vormden een corpus, wier vertegenwoordigers een meer gemengd gezelschap vormden, zoals in Steenberghe waar het corpus van de stad gevormd werd door de schout, de rentmeester van de domeinen van de heer, de burgemeesters, de schepenen, de raad en de schutterij ⁵⁾.

In principe kunnen we in elk dorp een „corporele vergadering” tegenkomen, die enerzijds bestaat uit de door Smulders genoemde functionarissen en anderzijds uit de aanzienlijkste d.w.z. de rijkste leden van de dorpsgemeenschap. Reeds vóór 1795 wordt deze gemeenschap aangeduid als „gemeente”. In het vervolg zullen we ons om praktische redenen concentreren op de Meierij.

3. *Dorp en fiscus*

Uitgaand van het feit, dat het dorp een rechtspersoonlijkheid was, kunnen we stellen, dat de overheid bij het opleggen van belastingen steeds de „corpora” heeft aangeslagen en niet die eenheden die niet aangeslagen konden worden, omdat ze niet aansprakelijk waren. In dit verband is het van belang te weten, dat het vóór de 19de eeuw bij de belastingen op onroerende goederen de gewoonte was, dat de totale belastingbedragen die door het bestuur van het gewest waren vastgesteld, werden verdeeld over de onderdelen, waaruit het gewest bestond. In ons geval stonden de Staten van Brabant een belasting toe, die werd verdeeld over de vier kwartieren en vervolgens binnen de kwartieren weer verder werd verdeeld, totdat men uitkwam bij de dorpen. Ieder dorp

moest zodoende een bepaald bedrag opbrengen. Een van de oudste belastingen in Brabant, die in heel het hertogdom werd geheven, was de bede. Ook na 1648 bleef deze belasting bestaan. Uit de oudste op het Bossche Rijksarchief bewaard gebleven rekening van de z.g. grote bede lopende over het jaar 1669/70 noteerden wij de namen van alle „fiscale” dorpen en op basis hiervan maakten wij vier tabellen en een kaartje.

Het beeld, dat we te zien krijgen, zal sommigen van ons vertrouwd voorkomen. Opvallend is vooral de wolk van dorpen rond Eindhoven. De grenzen op het kaartje zijn die van vóór 1795! Na 1670 trad er maar heel weinig verandering in dit beeld van de fiscale dorpen. Alleen werden bij een administratieve reorganisatie ca. 1730 enkele dorpen in het kwartier van Kempenland gesplitst, n.l. Borkel en Schaft (uit Valkenswaard?) en Netersel (uit Bladel). Een verklaring voor dit gelijk blijven van het aantal „fiscale” dorpen valt nu nog niet te geven. Is het een symptoom van een maatschappij zonder groei of nam de overheid geen notitie van nieuwe dorpen die ontstonden? Vooralsnog lijkt het eerste nog het meest waarschijnlijk voor de periode tot het midden van de 18de eeuw, terwijl de tweede verklaring wellicht beter past voor de tweede helft van de 18de eeuw. Tot ca. 1750 vertoont de Meierijsse samenleving immers een beeld van afwisselend stagnatie, achteruitgang en herstel, zodat over de gehele periode 1650-1750 bezien er betrekkelijk weinig veranderde. Na ca. 1750 raakt de samenleving echter op drift en treden er op vele terreinen structurele veranderingen op.

Nieuwe gegevens komen naar voren, wanneer we een onderscheid gaan maken tussen de grote bede, die ontstaan moet zijn ca. 1570 en de z.g. augmentatie (d.i. letterlijk: verhoging) die in 1607 werd ingevoerd. Het blijkt dan, dat enkele dorpen wel afzonderlijk in de augmentatie maar niet in de grote bede zijn aangeslagen. Gaat het hier soms om nederzettingen die in de loop van de 16e eeuw zich wisten op te werken tot dorp? We moeten hierbij wel bedenken, dat de overheid de ontwikkelingen met een zekere vertraging zal hebben gevolgd. Het gaat hier om de dorpen:

Heukelum, Cromvoirt, Zesgehuchten, Beek bij Aarle (het latere Beek en Donk), Vlierden.

Zesgehuchten is overigens een lastig geval, aanzien dit dorp blijkens zijn naam en ook in werkelijkheid bestond uit zes kernen.

In Kempenland werden vanaf 1730 nog twee dorpen n.l. Netersel en Borkel en Schaft afzonderlijk in de bede aangeslagen.

4. Dorp en parochie

We kunnen ons afvragen, of de zojuist gevonden „fiscale” dorpen nu ook tevens een parochie vormden. Het zou het dorp nog beter doen uitkomen als een instelling op lokaal niveau met eigen kenmerken, wanneer zou blijken, dat de nederzettingen die door de fiscus als dorp gezien worden, voor het overgrote deel ook in het bezit waren van een parochiekerk. Ten overvloede moet hier even vermeld worden, dat de R.K. Kerk reeds in de Middeleeuwen een scherp onderscheid maakt tussen een zelfstandige parochiekerk en een kapel. Een kapel, hoe groot als gebouw ook en hoeveel bedevaartgangers ze ook

trekt, heeft nooit dezelfde rechten als een parochiekerk. Nauw verbonden met de parochiekerk was de Tafel van de H. Geest en omdat we al zagen, dat het corpus onder meer vertegenwoordigd werd door kerk- en H. Geestmeesters, hebben wij deze instelling voor de parochiële armenzorg eveneens in het onderzoek betrokken.

Bovendien bleek het mogelijk om in korte tijd na te gaan, welke dorpen in 1792 een H. Geesttafel hadden ⁶⁾, terwijl de late datum niet zo'n bezwaar is, omdat er in de schuurkerkenperiode (1648-1795) maar weinig parochies bijkwamen.

Nu zullen sommige deskundigen tegenwerpen, dat vooral in de 18de eeuw nogal wat parochies door allerlei omstandigheden twee schuurkerken hadden. Dit neemt echter niet weg, dat ook in die gevallen er sprake was en bleef van één ongedeelde parochie ⁷⁾. De uitkomsten van dit onderzoek verwerkten wij eveneens in de tabellen 1-4 en omwille van de overzichtelijkheid in een samenvattende tabel 5.

In een beperkt aantal gevallen (7 op de 103) komt het voor, dat een fiscaal dorp geen zelfstandige parochie vormt n.l.

Berkel – valt onder de parochie Oisterwijk,

Gansoijen – na de overstromingen aan het begin van de 15de eeuw wordt hier geen nieuwe parochiekerk meer gebouwd en ressorteert dit gebied onder Waalwijk,

Riel – valt onder Alphen, dat overigens vanouds niet tot de Meierij maar tot de Baronie van Breda behoort,

Westelbeers – valt onder de parochie Middelbeers,

Heukelum – valt onder de parochie Oisterwijk,

Gestel – valt onder de parochie Blaarthem, ofschoon het wel een eigen schuurkerk heeft,

Meerveldhoven – valt na 1648 onder de parochie Zeelst.

Er zijn enkele gevallen, waarin een fiscaal dorp na ca. 1600 een zelfstandige parochie is geworden n.l.

Cromvoirt (1717),

Vlierden (1698),

Borkel en Schaft (ca. 1690),

Udenhout (1722),

Liempde (1603).

De eerste drie van dit rijtje werden overigens nog niet aangeslagen in de grote bedde (ontstaan ca. 1670) maar wel in de augmentatie. Een andere conclusie die getrokken kan worden, is dat de combinatie parochie-geén fiscaal dorp nooit voorkomt op één uitzondering na n.l. Best, dat onder Oirschot viel.

Over het geval Cromvoirt valt nog iets meer te zeggen. Zelfs in de 18de eeuw was Cromvoirt nog steeds een klein dorp, maar toch kreeg het van de vicaris van het bisdom 's-Hertogenbosch in 1717 een eigen pastoor. Het heeft er alle schijn van, dat de bewoners van dit dorp toen na lang aanhouden eindelijk hun zin kregen. Reeds in 1620 klaagt de pastoor van de parochie van Vught-St.-Lambertus waaronder dit dorp viel, dat de bewoners van Cromvoirt zich aan zijn gezag wilden onttrekken. Een accoord ongeveer 10 jaar voordien gesloten

tussen die van Cromvoirt en de plaatsvervangend pastoor van Vught-St.-Lambertus hield in, dat de Cromvoirtenaren jaarlijks 5 hoogmissen in Vught moesten bijwonen en dat de kapelaan in Cromvoirt de vroegmis zou opdragen. Er mocht in Cromvoirt niet begraven worden en er mochten geen jaargetijden worden gehouden. Dit accoord werd niet nageleefd ⁸⁾). Dit wijst erop, dat acties van de bewoners onder gunstige omstandigheden – in dit geval was dit medewerking van de vicaris van het bisdom – parochievorming konden bespoedigen.

Een verdere bespreking van de verschillende soorten combinaties zou nog meer gegevens opleveren maar om het verhaal niet te langdradig te maken zien wij daarvan af. Het gaat hier slechts om de methode, waarbij door middel van kaartjes, schema's en tabellen wordt geïnventariseerd, hoe verschillende soorten van instellingen zijn verspreid over de nederzettingen. Men zou ook kunnen inventariseren, welke nederzettingen in het bezit zijn van kapellen, welke gezworenen en rotmeesters hebben enz. Door deze inventarisaties op verschillende tijdstippen te verrichten, komen er veranderingen aan het licht die natuurlijk verklaard moeten worden.

Een verschijnsel dat hier om het niet te ingewikkeld te maken, nog buiten beschouwing is gebleven, is dat van de „ecclesiae canonice unitae” vrij vertaald dat van de tweelingparochies ⁹⁾). Deze parochies worden door één pastoor bediend maar bestaan kerkrechtelijk uit twee afzonderlijke parochies. Voorbeelden zijn: Bakel-Deurne, Hoogeloon-Casteren, Nuenen-Gerwen (vanaf 1658), Woensel-Eindhoven, Orthen-'s-Hertogenbosch en Oss-Berghem.

5. Onderverdeling van het dorp

De meeste, zo niet alle Brabantse zanddorpen waren onderverdeeld in herdgangen, soms ook rotten (Vught), hoeken (Sint-Oedenrode), Kwartieren (Rijsbergen), of zavels (Lommel) ¹⁰⁾ genaamd. Vaak waren functies als die van burgemeester, kerkmeester of gezworenen volgens een bepaalde sleutel verdeeld over de herdgangen ¹¹⁾). Zo vermeldt pastoor Hoffmans in zijn kroniek over de geschiedenis van het Westbrabantse dorp Wouw hoe het kerkmeesterschap van jaar tot jaar rouleerde over de 10 verschillende dorpen en gehuchten waarin dit dorp was onderverdeeld.

Het is niet zeker, of we de herdgangen als zelfstandige bestuurslichamen dienen te beschouwen. Het gaat hier immers om kleine gemeenschappen van mensen die elkaar zo goed gekend zullen hebben, dat de vorming van bestuursorganen en het vastleggen in reglementen van allerlei plichten en bevoegdheden, nauwelijks nodig was. In het boek van R. Knaepen over het dorp Lommel wordt de functie van de „zavels” in de 18de eeuw duidelijk omschreven. Het zavel bestond uit alle huishoudens van het gehucht en stond onder leiding van de zavelmeester. Deze gaf leiding aan het steken van plaggen op de gemeijnte, het herstellen van wegen, het schoonhouden van waterlopen en brandkuilen en het planten van bomen langs de wegen en voor de huizen. De taken van het zavel lagen in Lommel dus op het terrein van de locale waterstaat en op dat van het beheer van de gemeijnte die over de 9 zavels was verdeeld. Belangrijk is

ook de bewering, dat de zavelgrenzen hadden die door middel van aardhopen werden aangegeven ¹²). In Lommel hebben de zaveln wel degelijk iets weg van sub-locale bestuursinstellingen. In Deurne doet zich het geval voor, dat het gehucht Moosdijk gelegen in het gericht van Deurne ca. 1650 een proces voert tegen het corpus van Deurne en Liessel. Dit lijkt er op te wijzen, dat de Moosdijk als gehucht een rechtspersoonlijkheid vormde ¹³). Een merkwaardig geval is ook Oirschot, dat vanouds in 8 herdgangen verdeeld was. In 1792 bestond er een Tafel van de H. Geest voor geheel Oirschot, terwijl daarnaast Best (tevens sedert 1553 een zelfstandige parochie) Stratum + Notel en Kerkhof een eigen H. Geesttafel bezaten. Men merke in dit verband op, dat Oirschot het belangrijkste dorp was van het kwartier van Kempenland.

In West-Brabant komen we ook een dorp tegen, dat ofschoon één parochie vormend, na ± 1620-1630 in het bezit is van drie tafels van de H. Geest; te weten Roosendaal. De verklaring voor dit verschijnsel lag vermoedelijk evenals in Oirschot „in de volkrijkdom van deze vrijheid” ¹⁴).

Een goed voorbeeld om de problemen rond allerlei lokale bestuursinstellingen te illustreren, vormt het geval Zundert c.a., waar in 1574 na uitvoerige be-raadslagingen een reglement werd opgesteld, dat het beheer van de financiën van de drie dorpen Groot- en Klein Zundert en Wernhout trachtte te regelen. Er waren toen 4 herdgangen n.l. Hertganck (= Groot Zundert), Klein Zundert, Achtmaal en Wernhout die elk 4 afgevaardigden kozen. Schout en schepenen d.w.z. de leenmannen van de dingbank van Zundert-Hertog en de 5 Zundertse schepenen van Zundert-Nassau kozen dan uit deze groep van 16 afgevaardigden 6 bedezetters. Bedezetters zijn beëdigde taxateurs van de goederen die in de belastingen moesten worden aangeslagen. Behalve de 6 bedezetters werden door schout en schepenen nog 2 gemeentmeesters gekozen, die de dorpskas moesten beheren en daarbij geassisteerd werden door de collecteurs (ophalers van de belastingpenningen) en zo nodig door de 8 overgebleven afgevaardigden die de naam van gecommiteerden voerden. De gemeentmeesters worden elders in het reglement borgemeesters genoemd. Verder wordt er in dit reglement nog veel aandacht besteed aan de beloning van de personen, die betrokken zijn bij het beheer van de dorpsfinanciën en aan het bij toerbeurt aftreden. Het salaris van de bedezetters bedraagt 7 stuivers per dag en voor de borgemeesters dient dit zo hoog te zijn, „dat ze niet te beklagen zijn” ¹⁵).

Niet alleen in Zundert maar ook op vele andere plaatsen in zand-Brabant komen de herdgangen naar voren als de kernen, van waaruit de beheerders van de dorpsfinanciën en soms ook de controleurs worden gerecruteerd. Het geval Sint-Oedenrode is de aandacht waard, omdat de 6 hoeken, waarin deze vrijheid was verdeeld, tot diep in de 17de eeuw in financieel opzicht zeer autonoom waren. Elke hoek koos zelf zijn burgemeester, had een eigen kas, eigen verpondingscohier en tot 1665 een afzonderlijke rekening. In dat jaar werden de rekeningen van de hoeken voor het eerst samengevoegd. Volgens de inventarisator van het archief is deze organisatie aan het eind van de 16e eeuw ontstaan ¹⁶). Hebben we hier soms een ontwikkeling voor ons van 6 afzonderlijke dorpen, hier hoeken genaamd, tot één grotere eenheid of is er

sprake van een tijdelijk uiteenvallen ten gevolge van de Tachtigjarige Oorlog? Veel is er al geschreven over deze sub-locale eenheden, maar altijd geschiedde dit terloops. Een meer gericht onderzoek naar de omvang, de taken, de bestuursorganen – hoe weinig ontwikkeld ook – en de verhouding herdgang-dorp kan ons nog veel leren. Bij een dergelijk onderzoek mag de dimensie tijd zeker niet ontbreken. Integendeel we moeten altijd bedacht zijn op ontwikkelingsprocessen en mogen er nooit van uit gaan, dat er vanaf de late Middeleeuwen tot 1795 in wezen op dit terrein niets veranderde!

6. Steden en vrijheden

We zijn dit artikel begonnen met een opmerking over het verschil dorp-stad. Aan het slot gekomen moet heel in het kort nog iets gezegd worden over het verschil tussen stad, dorp en vrijheid. In een later stadium moet dit onderwerp nog eens nader uitgediept worden. In de 17de en 18de eeuw vond de 's-Gravenhaagse overheid, dat er in de Meierij van 's-Hertogenbosch maar één stad bestond te weten 's-Hertogenbosch. In fiscaal opzicht werd deze stad heel anders behandeld dan de rest van de Meierij, dat als platteland werd gezien. Plaatsen als Eindhoven en Helmond hadden in de Middeleeuwen al stadsrechten verworven maar waren na 1648 ontdaan van hun beschermende muren en poorten met andere woorden het waren „open steden” geworden. Andere plaatsen als Oss, Waalwijk en Oisterwijk worden in de wandelgangen door hedendaagse historici als steden gezien, maar hebben of geen (Waalwijk), of heel misschien (Oisterwijk) of niet voltooide verdedigingswerken gehad (Oss). Naast deze traditionele steden treffen we met name in het zuiden van de Meierij een reeks van „vrijheden” aan (zie het teken op kaartje II). Van sommige van deze vrijheden (Mierde, Oerle, Bergeijk) staat vast, dat ze nooit of maar heel kort een overwegend niet-agrarisch karakter hebben gehad. In de 17de eeuw was Mierde uiteengevallen in drie dorpen, die alle zeer klein en arm waren en dit lijkt ook het geval te zijn in Oerle en Bergeijk. Men krijgt wel eens de indruk, dat een typisch kenmerk van de vrijheden het ontbreken van bruikbare verdedigingswerken en het bezit van al of niet vrije jaarmarkten is. Willen we wat meer klaarheid in deze zaak brengen, dan moet eerst eens op een rijtje worden gezet, welke plaatsen zich sierden met de titel van vrijheid, uit welk jaar hun creatie tot vrijheid dateert en over welke bijzondere voorrechten zij beschikten ¹⁷). In de Tegenwoordige Staat, een 18de eeuwse beschrijving van de toenmalige Republiek, worden ook de Generaliteitslanden behandeld. De overigens anonieme schrijver van het deel over Staats-Brabant onderscheidt zelf „steden”, „vlekken” en „dorpen”. De enige door vestingwerken omgeven stad in de Meierij is 's-Hertogenbosch. De kwartieren Kempenland en Peelland hebben elk één open stad n.l. Eindhoven en Helmond. Van Oss zegt hij, dat het in 1399 stadsrechten heeft gekregen en dat de ingezetenen het nog steeds als een stad beschouwen, maar zelf ziet hij de hoofdplaats van het kwartier van Maasland eerder als een vlek. Tussen de talrijke dorpen en de paar steden in staan de „vlekken”, volkrijke en dichter bebouwde nederzettingen. In totaal noemt hij in de Meierij 6 vlekken n.l. Oisterwijk, Tilburg, Hilvarenbeek, Waalwijk, Oirschot en Geldrop en al deze

plaatsen hebben het recht om jaarmarkten te houden. Op één uitzondering na (Hilvarenbeek) hebben ze ook een weekmarkt. Naast deze vlekken zijn er nog een tiental dorpen die ook jaarmarkten en soms weekmarkten hebben. De conclusie moet dan ook luiden, dat het bezit van een jaarmarkt niet een typisch kenmerk is van een vlek. Wel mogen we zeggen, dat vlekken iets meer hebben dan de dorpen en waarschijnlijk bestaat dit verschil vooral uit een groter inwoneraantal en een bepaalde centrumfunctie.

Opvallend is de verspreiding van de plaatsen, waar jaarmarkten gehouden worden: in de nabijheid van 's-Hertogenbosch geen, in tegenstelling tot het zuiden van de Meierij, waar ze dicht gezaaid zijn. Vermoedelijk heeft de stad 's-Hertogenbosch met succes weten te verhinderen, dat er in haar nabijheid nieuwe centra van handel ontstonden, die haar positie als regionaal handelscentrum hadden kunnen aantasten. Het zou echter te ver voeren daar nu verder op in te gaan.

Het recht om jaarmarkten te houden hoeft nog niet te betekenen, dat deze gehouden worden of van veel betekenis zijn. Aan het eind van de 18e eeuw trokken de jaarmarkten van Bergeijk maar weinig bezoekers ¹⁸).

De schrijver van de Tegenwoordige Staat vermeldt bij sommige plaatsen dat zij de titel van vrijheid voeren of dat ze in de Middeleeuwen stedelijke rechten hadden verworven. Uit de manier, waarop hij over het begrip vrijheid spreekt, blijkt dat hij niet goed weet wat ermee aan te vangen. De bevolking ter plaatse spreekt zelf met enige trots over de vrijheidsstatus en daarom is de schrijver wellicht ook zo vriendelijk dit te vermelden. Voor hem is het enige werkelijke onderscheid dat van dorp-vlek-stad.

Voor West-Brabant treedt de Tegenwoordige Staat veel minder in bijzonderheden, zodat dit werk voor ons doel minder goed bruikbaar is. Interessanter in dit opzicht is het werk van Th. E. van Goor over de geschiedenis van stad en land van Breda ¹⁹). In het gedeelte handelend over de Baronie van Breda noemt hij alle plaatsen „dorp” behalve Roosendaal, Oosterhout en Etten die betiteld worden als vlek én als vrijheid. Van Etten echter zegt hij, dat het zich een vrijheid noemt, ofschoon het in tegenstelling tot beide andere vrijheden geen hoge heerlijkheid is. Van Goor koppelt de status van vrijheid dus aan het bezit van de hoge rechtsmacht (d.w.z. de bevoegdheid om doodvonnissen uit te spreken), maar het is zeer onwaarschijnlijk dat tussen deze twee verschijnselen een directe band bestaat. In de Baronie en ook in de Meierij bestonden hoge heerlijkheden die nooit in het bezit zijn geweest van bijzondere privileges laat staan zich tooiden met de titel van vrijheid. Op welke wijze Etten dan in het bezit is gekomen van de status van vrijheid, is vooralsnog niet duidelijk of moeten we soms de reden zoeken in het feit, dat het tot een van de volrijkste en meest welvarende dorpen van de Baronie van Breda behoort? Heel wat duidelijker is Roosendaal, waarvan meerdere getuigen uit zowel de 16de als de 18de eeuw zeggen, dat het officieel wel een dorp is maar dat het een stedelijk karakter heeft ²⁰).

drs. A.C.M. KAPPELHOF

Noten

- 1) A.W.A.Th. Steegh, „Dorpen in Brabant” in: *Catalogus Dorpen in Brabant* ('s-Hertogenbosch, 1978) 4-30; catalogus behorende bij de gelijknamige tentoonstelling gehouden in het Noordbrabantse Museum van 12 mei tot 9 juli 1978; zie over vlekken: p. 27.
- 2) F.W. Smulders, „Dorp, parochie, gemeynt, gericht”, *Brabants Heem*, VII (1955) 2-7.
- 3) A.C.M. Kappelhof, *Inventaris van de archieven der Duitse Orde te Vught* ('s-Hertogenbosch, ter perse; verschijnt vermoedelijk najaar 1978), inv. no. 184.
- 4) Rijksarchief in Noord-Brabant, Collectie Rijksarchief, no. 208, Resolutiën Raad van State d.d. 12 januari 1666.
- 5) A. Delahaye, *Archief van de gemeente Steenberghe, 1e afdeling: Oud-archief der stad tot 1810* (Steenbergen, 1963) regist. no. 394 (acte uit 1581).
- 6) Rijksarchief in Noord-Brabant, Collectie Generaliteitsrekeningen, no. 183 (rekening van de ontvanger van de bedden in de Meierij van 's-Hertogenbosch over het jaar 1792) f. 202r – 273v.
- 7) Panken en van Sasse Van Ysselt (zie noot 18), *Bergeijk*, 294-313.
- 8) Kappelhof, *Archieven Duitse Orde*, no's. 124 en 125.
- 9) G. Bannenberg, A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuyk, Woensel en Hilvarenbeek* (2 delen; Nijmegen, 1968-1970), I, p. 70, (onder Oss).
- 10) Zie voor Lommel: R. Knaepen, *Lommel. De vrijheid en het Teutendorp* (z.pl., 1972) 27-28 en 120-121.
- 11) F. van Hoeck, „Jaarboeken der parochie Wouw”, *Taxandria*, L(1943)205 en voor Oirschot: *Hedendaagse of Tegenwoordige Staat van alle volkeren. Deel XII Generaliteitslanden* (Amsterdam, 1740; facsimile herdruk; Zaltbommel, 1966), XII, 93-95.
- 12) Zie noot 9.
- 13) H.N. Ouwerling, *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden* (facsimile herdruk; Deurne, z.j.) 149.
- 14) A.J.G. Buysen, „De armenzorg te Roosendaal en Nispen in het verleden”, *Jaarboek Ghulden Roos*, XXI (1961), 83-84.
- 15) F.A. Brekelmans en A. Delahaye, *Inventaris van het archief der gemeente Zundert* (Zundert, 1961) regist. 24.
- 16) A.R.M. Mommers, *St.-Oedenrode van oude tijden tot heden* (Veghel, 1928) 14-15; dit boek bevat onder meer ook de inventaris van het archief van St.-Oedenrode.
- 17) Een deel van dit werk is al gedaan door W. Steurs die zich echter voornamelijk op teksten van vóór ca. 1400 baseert. De vraag is echter, of de 13de-14de eeuwse vrijheid niet nadien van karakter veranderde. W. Steurs, „Les franchises du duché de Brabant au moyen âge”, *Bulletin de la Commission royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique*, XXV (1973) 141-295 en ook: W. Steurs, *Les campagnes du Brabant septentrional au moyen âge: la fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le duc Henri 1er* (Louvain, 1974) no. 36 van de Publicaties van het Belgische Centrum voor landelijke Geschiedenis.
- 18) P.N. Panken en A.F.O. van Sasse Van Ysselt, *Beschrijving van Bergeijk* ('s-Hertogenbosch, 1902), 77-78.
- 19) Th. E. van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744; facsimile herdruk; 's-Gravenhage, 1970) deel III, p. 353-387 i.h.b. 387-391 (Etten).
- 20) Zie het getuigenis van een Spaanse officier die rond 1580-1590 heeft gestreden in Roosendaal en omgeving in: S.A. Vosters, „Een Spaanse soldaat over Roosendaal en Wouw”, *Jaarboek Ghulden Roos*, XX(1960)99.

Tabellen 1-4:

Dorpen in 1669/70 aangeslagen in de grote bede en/of augmentatie; x in 1669/70 in het bezit van een zelfstandige parochiekerk c.q. in 1792 van een Tafel van de H. Geest;
* alleen aangeslagen in de augmentatie.

Tabel 1 Kwartier van Oisterwijk

	H. Geesttafel	Parochie
Vught	x	x x
Cromvoirt *	x	— — onder Vught-St.-Lambertus
Gestel en Gemonde	Gestel x	x
	Gemonde ?	x
Tilburg	x	x
Goirle	x	x
Loon op Zand	x	x
Oisterwijk	x	x
Udenhout	x	— onder Oisterwijk
Berkel	x	— onder Oisterwijk
Enschot	x	x
Haren en Belveren	x	x
Helvoirt	x	x
Esch	x	x
Drunen	x	x
Gansoijen	?	— onder Waalwijk
Hooge Mierde	x	x
Lage Mierde	x	x
Hulsel	?	x
Waalwijk	x	x
Moergestel	x	x
Hilvarenbeek	x	x
Riel	x	— onder Alpen (Baronie van Breda)
Diessen	x	x
Westelbeers	—	— onder Middelbeers
Boxtel	x	x
Heukelum *	?	— onder Oisterwijk
Nieuwkuijk	x	— in 1676 zelfstandige parochie; vòòr 1676 onder Drunen
Totaal 27 fiscale dorpen		

Tabel 2 Kwartier van Peelland

	H. Geesttafel	Parochie
Mierlo	x	x
Lierop	x	x
Budel	x	x
Maarheeze en		
Soerendonk	x	x
Bakel	x	x
Liempde	x	x
Heeze	x	x
Zesgehuchten *	onder Heeze	onder Geldrop
Asten	x	x

Vervolg tabel 2

	H. Geesttafel	Parochie
Leende	x	x
Sint-Oedenrode	x	x
Someren	x	x
Geldrop	x	x
Aarle-Rixtel	Aarle x Rixtel x	Aarle x Rixtel x
Deurne	x	x
Nuenen en Gerwen	Nuenen x Gerwen x	Nuenen x Gerwen x
Nederwetten	x	x
Tongelre	x	x
Erp	x	x
Stiphout	x	x
Veghel	x	x
Son	x	x
Breugel	x	x
Lieshout	x	x
Schijndel	x	x
Helmond	x	x
Beek en Donk *	x	x (Beek)
Vlierden *	-	- onder Deurne
Totaal: 28 fiscale dorpen		

Tabel 3 Kwartier van Maasland

	H. Geesttafel	Parochie
Dinther	x	x
Kessel	x	x
Maren	x	x
Nistelrode	x	x
Berlicum	x	x
Nuland	x	x
Rosmalen	x	x
Oss	x	x
Lithoijen	x	x
Alem	x	x
Heeswijk	x	x
Berghem en Dueren	x	x
Geffen	x	x
Heesch	x	x
Empel en Meerwijk	x	x
Lith	x	x
Totaal: 16 fiscale dorpen		

Tabel 4 Kwartier van Kempenland

	H. Geesttafel	Parochie
Oirschot	4 x ¹⁾	Oirschot x Best x
Oostelbeers	x	x
Middelbeers	x	x omvatte ook Westelbeers
Eersel	x	x
Bergeyk	x	x
Duizel	x	x
Hapert	x	x
Hoogeloon	x	x
Casteren	x	x
Westerhoven	x	x
Dommelen	x	x
Riethoven	x	x
Steensel	x	x
Bladel	x	x
Netersel **	x	x
Reusel	x	x
Lommel	x	x
Oerle	x	x
Vessem	x	x
Knegsel	x	x
Meerveldhoven	x	x in 1648 verenigd met Zeelst
Wintelre	x	x
Gestel (bij Eindhoven)	x	– samen met Blaarthem één parochie en één H. Geesttafel
Strijp en Eckart	x (Strijp)	x
Stratum	x	x
Valkenswaard	x	x
Waalre	x	x
Aalst	x	x
Veldhoven en Zonderwijk	x	x
Blaarthem	–	– zie Gestel bij Eindhoven
Woensel	x	x
Zeelst	x	x
Eindhoven	x	x
Borkel en Schaft **	Borkel – Schaft ?	Borkel x Schaft x

Totaal: 34 fiscale dorpen

** Deze dorpen werden na 1730 pas afzonderlijk aangeslagen.

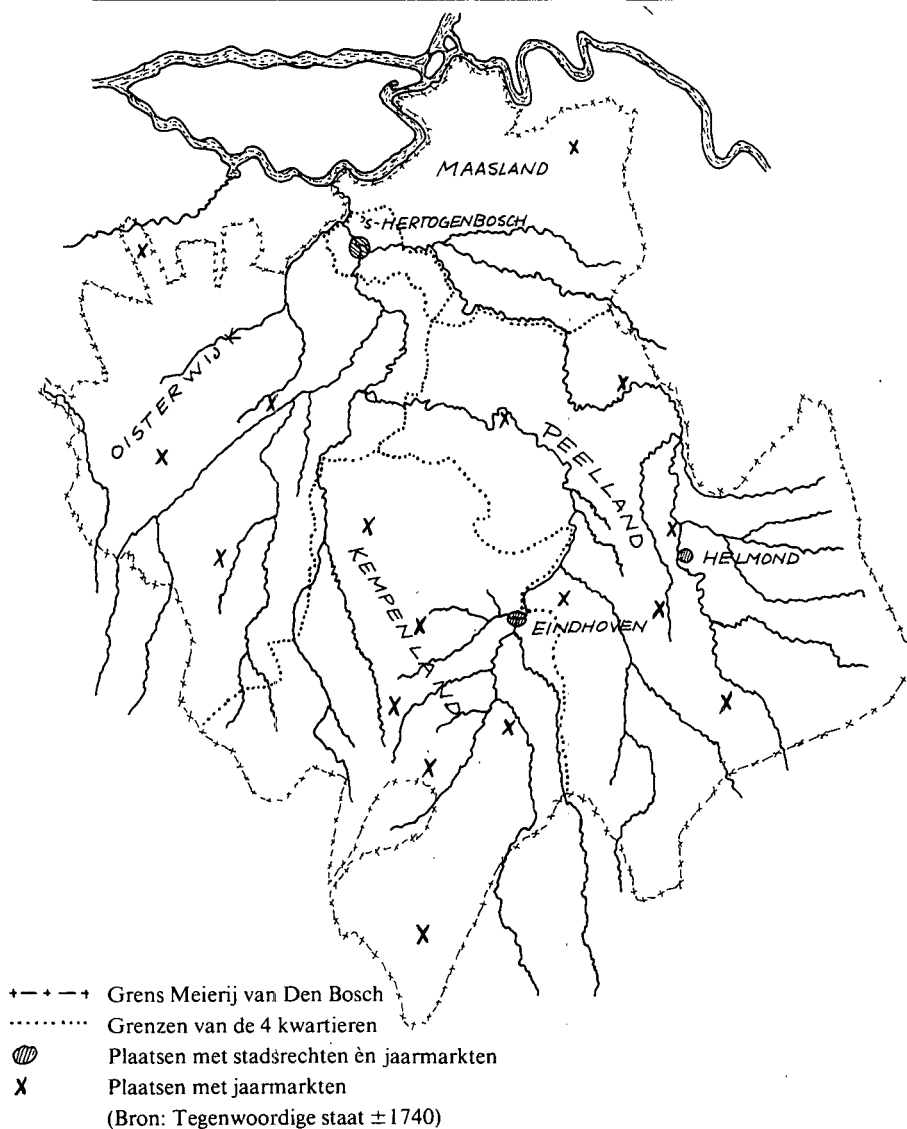
Tabel 5 Kwartieren

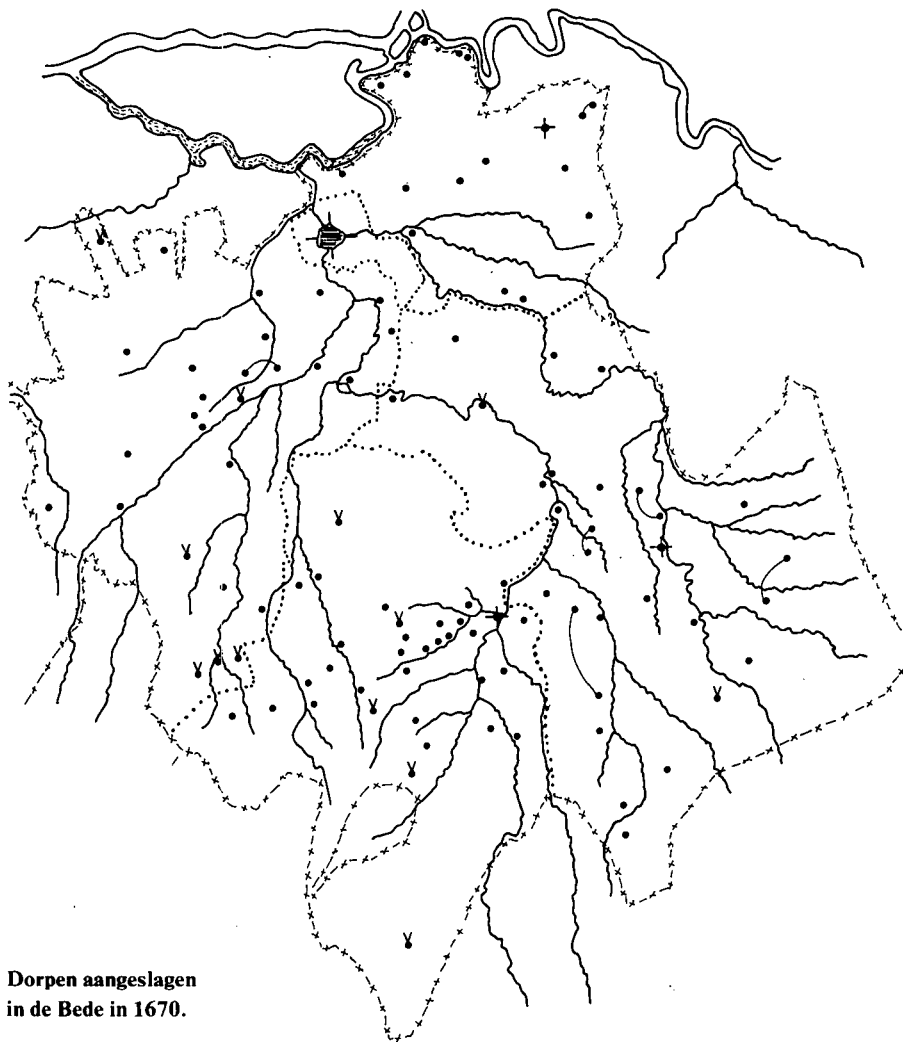
aangeslagen in de grote bedde 1669/70	Oisterwijk	Peelland	Kempenland ¹⁾	Maasland
waarvan:				
mét 1 H. Geesttafel	22	24	28	15
mét 2 H. Geesttafels	—	2	—	—
samen met één ander dorp één H. Geesttafel	2 maal	—	3 maal	—

Vervolg tabel 5

	Oisterwijk	Peelland	Kempenland ¹⁾	Maasland
zonder een H. Geesttafel	—	° 1	—	—
onbekend	4	—	1	1
zowel een zelfstandige parochie als in het bezit van een H. Geesttafel	17	26	30	15

Noot ¹⁾ Uitgezonderd het geval Oirschot, waar in 1792 zowel Oirschot als Best een eigen Tafel van de H. Geest bezitten en daarnaast nog twee herdgangen over een dergelijke instelling beschikken.

**Dorpen aangeslagen
in de Bede in 1670.**

- + - + - + - Grens Meierij van Den Bosch
- Grenzen van de 4 kwartieren
- + Plaatsen met stadsrechten
- V z.g. „Vrijheden”
- ⌒ Dorpen die samen in één som worden aangeslagen